

Hana Hrzalová:

Vítězslav Nezval jako spolutvůrce pokrokové kulturní politiky

V české literatuře 20. století se setkáváme s vynikajícími tvůrčími osobnostmi, s básníky, romanopisci, literárními kritiky a publicisty, jejichž význam přesáhl a přesahuje hranice národního písemnictví. Jejich dílo vtisklo české kultuře výraznou a nesmazatelnou pečť. Zrcadlily se v něm a prosazovaly pokrokové vývojové směry a zápasy společenské i literární. Uvést jejich jména znamená zpravidla evokovat jednu nebo dokonce i několik etap z vývoje literatury, vyjádřit celou jednu epochu českého písemnictví, a nejen věk, v němž tyto velcí tvůrci žili a bezprostředně působili. To, co platí o velkých osobnostech české literatury 19. století, totiž, že návraty k nim a interpretace jejich osudu tvůrčího i lidského říkají mnohé podstatné o době, v níž se tak děje /vzpomeňme jen Máchy!/, to platí i o básnících a prozaicích 20. století, o Marii Pujmanové, Marii Majerové, o Neumannovi, Hrubínovi, Halasovi, o Karlu Čapkovi, Vančurovi a jiných. Tvorba Vítězslava Nezvala obsáhla mnoho podstatného a určujícího z české poezie meziválečné a z poezie po osvobození, z poezie socialistické.

Vítězslav Nezval tvořil na přelomu dvou historických epoch. Jiří Taufer o něm napsal, že vyslovil ve svém díle složitost a bohatství "bytosti, jíž je člověk 20. století";¹ nazval Nezvala "chodcem", ne poutníkem a připomněl tak Nezvalovo vyjádření odlišnosti mezi sebou a Josefem Čapkem: "Není mi určeno chutnati štěstí meditací."²

Vítězslav Nezval spojil od prvního okamžiku svou poezii se zápasem o svobodnou společnost, o člo-

věka, osvobozeného od vykořisťování, o svobodnou literaturu. V roce 1938 vyslovil dialektiku tohoto vztahu - vztahu poezie a osvobození člověka - následovně: "Autonomní úlohou poezie stalo se úsilí učinit z ní co nej-
přímější výraz svobody lidského ducha, svobodné lidskosti. V socialismu se svoboda člověka a lidskosti den ze dne mocněji uskutečňuje. Duch, usilující o své co nejsvobodnější sebepoznání v poezii, a lidstvo, osvobozující se v socialismu, jdou si vstříc."³

Nezvalovy básnické knihy představují v české poezii 20. století hodnoty časové i věčné, s životností takřka nehasnoucí, počínaje *Mostem* z roku 1922 a konče knihou *Chrpy a města* /1955/ a *Nedokončenou*, vydanou v roce 1960 po básníkově smrti. Jmenujme alespoň *Edisona*, báseň "o životě silném jak dobrodružství na moři", jedinečný básnický manifest slávy a velikosti tvůrčí práce; 52 hořkých balad věčného studenta *Roberta Davida* /1936/; *Matku Naději* z roku 1938. Znovu a znovu čteme a nasloucháme veršům a obrazům Nezvalových mírových poem; jejich vznik motivovala básníkova touha promluvit se současnými lidmi a za ně, v jejich jménu o věci nejpodstatnější - o míru. Vzpomeňme i *Křídél* z roku 1952 a *Chrp a měst*, vydaných o tři léta později, toho, jak v nich byla vystižena a vyjádřena dennost tehdejšího našeho života, ovšem dennost neustále překračující svá omezení směrem k minulosti i k budoucnosti, dennost jedinečná, krásná a tvůrčí. Anebo *Manon Lescaut*, tento skvost českého jazyka, zbasněný v roce 1939, jenž provázel českého člověka lety nacistické okupace, a který dával poznat a procítit zejména mladým generacím krásu mateřštiny a současně cosi podstatného ze života, ony hodnoty, k nimž nacismus usiloval uzavřít cesty mladým lidem, dospívajícím za protektorátu, lásku, citovou horoucnost, vytrvalost, čistotu. Nezvalovo básnické

drama Dnes ještě zapadá slunce nad Atlantidou, varovná víze osudu lidské civilizace, ohrožené zneužitím atomu, získalo nové aktuálnosti a nových významů dnes, v době, kdy dnešek i zítřek lidstva znovu ohrožuje imperialismus, chtivý vlády i za cenu smrti a války.

Vítězslav Nezval doslova žil literaturou. Počínaje rokem svého příchodu do Prahy Nezval neustal "vstřebávat" literární život a atmosféru a zpětně vyzařovat svou energii, svou představu života a člověka, básnictví, své jedinečné lidské a básnické já, zapálené láskou k poezii, jež je především poezií, zachycuje nevyslovitelné a obráží v co nejšířší a nejsuggestivnější míře svobodu /1932/.

Nezval byl nadán - jak známo - i vynikajícím smyslem pro hudbu a vynikajícím výtvarným cítěním; v poezii uvažoval vždy v širokých souvislostech, mj. i v souvislostech dobového umění. Kremlička, Antonín Slavíček, Jan Zrzavý, Štyrský a Toyen, Bedřich Vaníček, Jiří Trnka, Honzl, Bezruč, Rimbaud, Eluard, Jiří Wolker, St.K. Neumann - o nich všech Vítězslav Nezval hovořil, psal, osvětloval je a propagoval. Ještě v roce 1955 na jednom ze zasedání výboru spisovatelské organizace, jehož byl členem, Nezval požadoval od literární kritiky, aby uvažovala o literatuře s vědomím hodnot, hledání i nalézání i ve sféře hudby a výtvarného umění. Vítězslav Nezval svou představu poezie neustále prohluboval a zpřesňoval. Listujete-li třemi svazky spisů, v nichž jsou shrnuty jeho úvahy o umění, na téměř 1500 stranách, pak nemůžete zůstat lhostejnými k oné imponující, hluboké vnitřní jednotě, jíž se Nezvalovy úvahy o umění vyznačují. Nezval nikdy nepopřel sám sebe a stejně tak nikdy nepopřel svůj literární program - revoluční svobodné umění, to jest umění, osvobozující

se a osvobozující od buržoazní lži, od liberalismu, od iluzivnosti a od zjednodušujícího pojetí revolučnosti, umění, které si je vědomo a vyjadřuje - stále hlouběji - složitost procesu osvobozování se společnosti i člověka.

Ladislav Štoll v jedné ze svých přednášek poukázal na vědeckou myslitelskou kulturu, která byla vlastní všem velkým českým revolučním spisovatelům, Wolkerovi, Neumannovi, Pujmanové, Fučíkovi, Jilemnickému, Novomeskému a Nezvalovi. Svazky Nezvalovy esejistiky tuto Štollovu tezi plně dokazují.

Věnujme se nyní tématu, které jsme zvolili jako určující a výchozí pro naše dnešní setkání, a otázkám s ním spojeným - Vítězslav Nezval, jako spoluvtvůrce pokrokové kulturní politiky.

Vítězslav Nezval je nesporně jedním z oněch kulturních pracovníků - komunistů, kteří měli na tvorbě pokrokové, kulturní politiky mimořádný podíl, ve smyslu kvantitativní i ve smyslu obsahu. Spoluutvářeli výchozí, obecná hlediska, ovlivňovali je svým dílem, názory, vystupováním, vahou a jedinečností své osobnosti.

Vítězslav Nezval přijel do Prahy v roce 1920 v dubnu; v roce 1921 uzavřel přátelství s Jiřím Wolkerem, otiskl recenzi Wolkerova Hosta do domu; 1922 vstupuje do Devětsílu, v Brně vychází jeho básnická prvotina *Most*⁴ - to jest Nezval vstupuje do literatury v období, kdy uvnitř české kultury se otevírá a začíná řešit svár mezi kulturou a uměním, které zůstávají spjaty s měšťanským životním pocitem a stylem, buržoazní hierarchií hodnot; a mezi kulturou a uměním, které nastolovaly hierarchii novou, uvedenou do pohybu aktivizací revolučního hnutí, vznikem Komunistické strany Československa. V roce 1921 je také založen Proletkult. Oficiální kulturní

politika buržoaznědemokratického státu je negována kulturní politikou, v níž se mj. začíná zračit nové pojetí umění, formulované na stránkách revolučních, levicových časopisů a i na stránkách stranického tisku. Revoluční, stranická kulturní politika se utváří v širokých kulturních souvislostech, je spojena s revoluční tvorbou, s kritickou reflexí této tvorby. Stanoviska a kritéria se tříbí bouřlivě, v polemikách a v diskuzích. Utváří se kulturní vědomí dělnické třídy. Do tohoto procesu utváření revoluční kulturní politiky Nezval vstupoval od první chvíle; účastnil se ho svými zkušenostmi, knihami, statěmi, přednáškami, veškerou svou tvůrčí aktivitou. Publikuje ve stranickém tisku /v roce 1923 tiskne v Rudém právu fejeton Jaro/; v roce 1924 je přijat za člena KSČ. Účastňuje se akcí strany. Nikdy nežije jen literaturou, jen uměním, respektive žít uměním znamená a předpokládá pro něho žít politicky. V roce 1929 je například jedním z prvních, kdož organizovali zásadní prohlášení českých umělců na podporu vedení KSČ, zvoleného na V. sjezdu KSČ. V tomto prohlášení se mj. píše, že akce sedmi spisovatelů proti novému vedení byla těžkou chybou a zdůrazňuje se, že rozvoj moderní kultury je závislý na revolučním dělnickém hnutí. Nezval podpisuje řadu svolání proti buržoazii,

V letech 1931-32 se účastňuje hornické stávký na severu. Na veřejné schůzi Výboru solidarity s bojujícími horníky /8.4.1932/ pronáší řeč, v níž říká slova tvrdé pravdy o situaci severočeských horníků, vyslovuje podiv nad tím, že za této situace už dávno nedošlo ke katastrofě, vyzývá k rychlé pomoci a v závěru formuluje takovéto poznání: "Když jsem viděl tisíce horníků naplňovat tři mostecká náměstí, klid, s kterým si počínali, byl klid vítězů, dobytých město. Nebyl to klid ustraše-

ných, Strach jsem viděl jinde. Mimo řady horníků. Jejich klid byl syrchovaným vědomím jejich síly a jejich moci.⁵ Nezval je především horečně účasten na řešení jedné z nejpodstatnějších kulturněpolitických otázek tehdejší doby – jaké vlastně je, bude či má být revoluční umění, kde spočívají jeho kořeny, kdy je umělecké dílo avantgardním, bytostně moderním? S jeho jménem a stanoviskem se setkáváme v tzv. generační diskusi, která je současně i zápasem o Nezvala. Je třeba uvést i další fakta, zvláště závažná z hlediska problému, který sledujeme. V roce 1928 vydává V. Nezval Manifesty poetismu; v roce 1933 se přihlašuje k surrealismu; v roce 1934 zakládá Surrealistickou skupinu v ČSR. Co se za všemi těmito fakty skrývá? Nezvalovo usilovné hledání programu, jenž by dovolil vyjádřit převratnost protiburžoazního, antiimperialistického umění, umění, tvořeného na bázi vědeckého světového názoru, umění, které by přispívalo k osvobození proletariátu. Umění, které inspičuje a probouzí v člověku touhu žít, bojovat, ve jménu krásy i spravedlnosti.⁶

Nezvalova tvorba a stanoviska nedovolovala vidět věci zjednodušeně, přispívala k tomu, že byla pochopena a respektována složitost umění, jeho přerodu; Nezval zachytil a vyjádřil citem velkého umělce rozpor uvnitř tehdejší avantgardy, mezi subjektivisticko-formalistickými a revolučními tendencemi. Zasažoval do utváření kritérií, v nichž a jimiž^{se} revoluční kulturní politika oddělovala od buržoazního nazírání na problémy. Nezval se podílel na ujasňování situace české literatury, jejího vztahu k sovětské literatuře, na interpretaci otázek tak zásadních jako byly problémy národní jedinečnosti a osobitosti a problémy revoluční literatury vů-

bec. Bylo to období prudké a intenzívní diferenciacce. Jeho obraz a výklad jsme si nejednou zjednodušili. Nezvalovo stanovisko krystalizovalo v souvislostech řady skutečností. V roce 1933 a 1934 se přihlásil - jak už bylo připomenuto - k surrealismu, v roce 1934 se však zúčastnil i ustavujícího sjezdu Svazu spisovatelů SSSR, hovořil na sjezdu jako československý delegát a po návratu z Moskvy vystupoval v diskusích, na besedách aj., kdy se mj. zvažovala zkušenost sovětské literatury ve vztahu ke zkušenosti literatury české a slovenské. Nezvalovo stanovisko z té doby je známé: považoval surrealismus za metodu adekvátní revoluční literatuře, vznikající v zemi, která ještě neprošla ohněm socialistické revoluce. Zdůvodňoval a objasňoval své stanovisko v polemice s K. Konradem, B. Václavkem aj. Avšak: současně se začíná v té době rozvíjet zápas proti fašismu a válce. Tento fakt působí jako mocný a výrazný diferenciační činitel uvnitř tzv. levé avantgardy. Nezval stane v řadách předních bojovníků proti fašismu. Už v roce 1934 pracuje v protifašistické Obci československých spisovatelů, jejím jménem vystupuje na protifašistické manifestaci⁷, o rok později se účastní mezinárodního kongresu spisovatelů na obranu kultury v Paříži; v Halónovinách publikuje článek Proč budu volit komunistickou stranu. V roce 1937 vydává knihu Moderní básnické směry, v níž mj. charakterizuje i poetismus i socialistický realismus i surrealismus, kdy v závěrečných větách kapitoly Perspektivy neopomene připomenout, že surrealisté se snaží "ne sice již svými básněmi, nýbrž občanskou a filozoficky politickou stránkou své činnosti" co nejvíce zdůrazňovat "nutnost nové společnosti. V ní se má uplatnit osvobozená lidská obrazotvornost. V tomto znamení surrealisté vidí perspektivu vývoje moderní poezie."⁸ Činem zásadního kulturněpolitického významu byl Nezva-

lův rozchod se surrealismem a v roce 1938 rozpuštění surrealistické skupiny v ČSR. Nezvalovo zdůvodnění je stručné: ve chvíli, kdy se ve Skupině začaly uplatňovat politické názory, které považoval v současné situaci vzhledem k úloze Sovětského svazu a vzhledem k úsilí o jednotnou protifašistickou frontu "za nesprávné a nebezpečné"; pokládal za své právo a svou povinnost ohlásit rozpuštění útvaru, za nějž přejal zodpovědnost.⁹ Konkretizuje je a detailně analyzuje a dokládá v "řeči ke studentstvu o roztržce se skupinou surrealistů" v březnu 1938. Z obou statí i z článku Umění a politika z roku 1938 jsou očividné principy, z nichž Nezval tehdy - v roce 1938 - vychází a které jsou pro něho závazné po celou dobu jeho tvorby. Jsou to především dialektický materialismus jako filozofická báze, vědomí zápasu proti fašismu a vedoucí role Sovětského svazu v tomto zápase, pojetí poezie jako síly schopné spolupůsobit při osvobození člověka. Nezval tehdy např. konkretizuje vztah umění - politika jako vztah umění a dělnická třída, umění a Sovětský svaz, umění a boj mezinárodního proletariátu. Polemizuje se zúženým pojetím tohoto vztahu, s individualismem a egoismem, vyslovuje se pro umění, které vstupuje do boje o "veřejné blaho", pro poezii, jež je ve službách boje uvědomělé dělnické třídy za lidská práva. Statěmi, články, projevy, datovanými rokem 1938, stává se Nezval významným spolutvůrcem pokrokové kulturní politiky, působí v prospěch nového, zásadního sjednocení levicové a protifašistické kulturní fronty. L. Štoll v Rudém právu píše o tom, že Nezvalův projev ke studentstvu byl uvítán s hlubokým pocitem "vnitřního osvobození", jako významný krok, který pomáhá "vyjasnit atmosféru českého kulturního života."¹⁰ Vše, co je v těchto statích řečeno, pramení z hlubokého poznání a

z Nezvalovy zkušenosti, je vyznačeno jeho tvorbou a osobností. A svým významem přesáhlo rok 1938, Nezval se jimi účastnil na tvorbě revoluční kulturní politiky i po osvobození, po Únoru, a dokonce v šedesátých letech. Například Ladislav Štoll v polemice s kulturní pravicí se v roce 1966 odvolává na Nezvalovo stanovisko z roku 1938, na jeho odchod ze surrealistické skupiny.¹¹

Po osvobození Nezvalova účast na tvorbě pokrokové kulturní politiky pokračuje v kvalitativně nových podmínkách. Je to účast znovu inspirativní a inspirující a daleko víc bezprostřednější a přímá. Gottwaldovská kulturní politika, jak pokud jde o kulturní dědictví, tak o vztah k současné tvorbě, nachází u Nezvala plnou podporu, Nezval se s ní ztotožňuje jako básník, jako kulturně politický pracovník.

Je známo, že V. Nezval pracuje po osvobození jako vedoucí filmového odboru ministerstva informací, z této funkce formuluje desítky projevů, v nichž se vyjadřuje k filmu, k umění, ke kultuře, k politickým otázkám. Zúčastňuje se například na předvolebních schůzích strany, stává se významným činitelem znárodnění filmu /pronáší např. projev v britské sněmovně "o československém zestátněném filmu"/.

Je třeba vzpomenout alespoň Nezvalova projevu z roku 1945, věnovaného poezii, v němž "hodnocuje svou zkušenost z let války; Nezvalova vyjádření k problémům kulturního dědictví, kdy vzpomíná nakladatelské politiky z dob buržoazní republiky, zacházející s lidem jako s chudým konzumentem, kterému postačí bezduchá, bezmyslenkovitá náhražka, "efektní až do trapnosti".¹² V souvislosti s dílem Jaroslava Vrchlického formuluje Nezval problém takto: úplné uznání J. Vrchlického a

jeho díla nastane, až toto dílo bude objeveno pro náš lid a až se stane jeho duchovním vlastnictvím. "Teprve lidová demokracie, socialismus a komunismus osvobodí natrvalo lidstvo, a tedy také básníka, od bědného osudu, kterému byl vydán v kořistnických epochách."¹³

V. Nezval pracuje po osvobození intenzivně ve Svazu československých spisovatelů. Stanoviska formulovaná na schůzích, na sjezdech a nechybějí v nich ani stanoviska sebekritická, dokumentují přesvědčivě Nezvalovu účast na realizaci gottwaldovské kulturní politiky, na uskutečňování generální výstavby socialismu. Nezval významně přispívá k řešení otázek ideologických, k přestavbě a k přerodu české kultury v kulturu socialistickou, k tomu, aby umění plnilo své poslání vůči společnosti i vůči ~~jednotlivému~~ jednotlivému člověku. Každé Nezvalovo vystoupení nese pečeť básnickovy osobnosti, jeho pojetí poezie. Nezval je nekompromisní, pokud jde o ideovou a světonázorovou stránku, okamžitě rozpozná jakékoliv byť sebemenší koketování s liberalismem, s kýčem, okamžitě také reaguje na projev dogmatického myšlení, stereotypu, zjednodušení jevu tak složitého jako je umělecká tvorba, zvláště v epoše výstavby nové společnosti a nové kultury. Nic nelze z Nezvalovy osobnosti a tvorby vytrhnout, izolovat, absolutizovat, Nezvalovo dílo i osobnost představují jednotu, kterou je třeba respektovat. Jakékoliv porušení této jednoty znamená posun, jenž se ocitá v zásadním rozporu se smyslem a skutečností Nezvalova pojetí umění a účasti na jeho konkretizaci. V gottwaldovské kulturní politice, obzírající i současné socialistické umění, mají Nezvalova zkušenost i stanovisko své místo. Prosazuje se kontinuita s předválečnými lety; dialektický přístup k literatuře a k řešení zásadní vývojové otázky na novém stupni. Není snad problému, k němuž by se Nezval tehdy nevyjádřil s otevřeností a

inspirativností sobě vlastní. Je to např. problém tendenční poezie. Nezval - v projevu ke spisovatelům z řad pracujících v roce 1950 - chce po básníkovi, aby tvořil poezii tendenční, kdy tendence by vplynula z básně jako vůně z růže, aby miloval lidi, svět, život, aby tvořil s vědomím, že spolupracuje, musí spolupracovat na změně světa. Nezval vždy zdůrazňuje "horoucí poměr ke skutečnosti", to, jak socialismus děláme ve skutečném životě. "Při kladném poměru k životu se naučíme zobrazovati dělnickou třídu v jejím boji, a nikoli deprimujícím, schematickým způsobem, nýbrž živým a životným tak, abychom vyjádřili lásku k této třídě a nic po stránce vnější nenapodobovali."¹⁴ V roce 1952 na zasedání ústředního výboru Svazu čsl. spisovatelů znovu připomíná: "Realismus začíná tam, kde zazní skutečnost. Ne popisovat detaily a přízemnosti! Realismus začíná tam, kde začíná člověk cítit život a lidi."¹⁵ Vítězslav Nezval působí po válce i v československém a světovém mírovém hnutí. V Komentáři ke Zpěvu míru, koncipovaném po přepašení Koreje, ve chvílích, kdy lidstvo cítilo nebezpečí války na dosah, Nezval hovoří o veliké "univerzální" myšlence, která se dotýká každého člověka.¹⁶ A do služeb této myšlenky se bezvýhradně Nezval postavil. Neboť nejpřirozenějším posláním poezie je "posilovati život a stavěti do oslnivého světla všecko, co jej tvoří..."¹⁷

Sledovat Vítězslava Nezvala jako "spolutvůrce pokrokové kulturní politiky" dovoluje spatřit básníka trochu z jiné stránky - v účasti v literárním životě, v kulturní politice, v politice, v praxi. Vynikne přitom vnitřní napětí Nezvalovy osobnosti a tvorby a pozoruhodná jejich vnitřní jednota. Je dána marx-

leninským světovým názorem, bytostným antiměšťáctvím, utvářením poezie, v níž si člověk osvojuje hlouběji svět, v němž žije, i sám sebe, poezie, zasvěcené boji se starým světem, se sociální nespravedlností, s vykořisťováním. Dnešek nalzne v tomto Nezvalovi desítky, stovky podnětů. Některé z nich jsme usilovali připomenout, zvláště fakt i podnět zcela zásadní - Nezvalovu účast na denním životě literatury, čtenáře, země. Nezval psal o literatuře, výtvarném umění, divadla, filmu, miloval hudbu, nic jej nenechalo chladným či lhostejným, každý problém literatury byl i jeho problémem; Nezval se vrhal do diskusí, polemik, ověřoval si své stanovisko v rozhovorech s přáteli, nedokázal mlčet, vždy vyjádřil stanovisko i s rizikem nepřesnosti nebo omylu. Vývoj literatury, její úspěch byly záležitostí jeho srdce, jeho života. Potvrdily to i vzpomínky z mého života /1957/, významně přispívající k poznání odkazu meziválečné avantgardy.

Vítězslav Nezval napsal v roce 1949 o Jiřím Wolkerovi, že jeho dílo žije a bude žít stále intenzivněji. Totéž platí i o díle V. Nezvala. Neboť i dílo Nezvalovo - jako Wolkerovo - "spolupracuje na naší přítomnosti a bude spolupracovati s naší budoucností". Pro dílo Vítězslava Nezvala "na této zemi není smrti".

Vysvětlivky

1. T a u f e r J.: Vítězslav Nezval, Práce 1976, str. 10.
2. tamtéž, str. 13.
3. N e z v a l V.: Dílo XXV, Manifesty, eseje a kritické projevy z let 1931-1941, Čs. spisovatel 1974, str. 396.

4. srv. M a c h á ě k M.: Vítězslav Nezval, Horizont 1980, str.134n.
5. N e z v a l V.: Dílo XXV, Čs.spisovatel 1974, str.14.
6. Nezvalova poezie sama byla nadána inspirující, provokující silou ve svrchované míře. Takto vyjádřil tuto její stránku Jiří Taufer: "...Dovede probudit lidské touhy, uspané a omráčené kupeckým duchem měšťáckého světa, dovede navodit dojetí, jež je s to osvěžit a povzbudit úsilí o osvobození člověka, o zkrášlení světa...", T a u f e r J.: Vítězslav Nezval, Práce 1976, str.9.
7. srv. M a c h á ě k M.: Vítězslav Nezval, Horizont 1980, str.140.
8. N e z v a l V.: Dílo XXV, Čs.spisovatel 1974, str.586.
9. tamtéž, str.377.
10. Š t o l l L.: Nezvalův projev ke studentstvu, 1938, in: L.Š., Z bojů na levé frontě, Nakladatelství politické literatury 1964, str.361.
11. Š t o l l L.: Političnost skutečná a domnělá, 1966, in: L.Š., Umění a ideologický boj, Svoboda 1972, str.296.
12. N e z v a l V.: Dílo XXVI, Eseje a projevy po osvobození, Čs.spisovatel 1976, str.57.
13. tamtéž, str.218
14. tamtéž, str.116.
15. tamtéž, str.469.
16. tamtéž, str.104.
17. tamtéž, str.227.